

ƏLƏDDİN MƏLİKOV*Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent**AMEA Elm Tarixi İnstitutunun Elmşünaslıq və elmin sosial problemləri şöbəsinin müdiri, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Azərbaycan; aladdin.malikov@mail.ru***DİN FƏLSƏFƏSİNİN TARİXİ, TƏRİFİ VƏ DİGƏR ANLAYIŞLARLA FƏRQİ***Açar sözlər: Din fəlsəfəsi, Dini fəlsəfə, Dinin fəlsəfəsi, Epistemologiya, Teologiya, Kəlam, İslam fəlsəfəsi***Din fəlsəfəsinin tarixi**

"Din Fəlsəfəsi" termini fəlsəfi ədəbiyyata son əsrlərdə daxil edilmişdir. Din fəlsəfəsi "din" və "fəlsəfə"-nin vəhdətindən yaranmış fəlsəfi bir sahədir. Onun müstəqil bir elm olaraq ərsəyə gəlməsi 19- cu əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu terminin filosoflar arasında daha çox işlədilməsinə Hegelin "Din fəlsəfəsinə dair mühazirələr" adlı əsəri səbəb olmuşdur. [8, s. 3] Amma bu o demək deyil ki, din fəlsəfəsi mövzuları Hegeldən sonra meydana gəlmişdir. Din barədə fəlsəfi fikirlər və dinin ağıl və təfəkkür baxımından araşdırılması dinin özü qədər qədim tarixə malikdir. Din ərsəyə gəldiyi zamanda bəri dini mövzular barədə düşüncələr və müzakirələr olmuşdur. Əlbəttə bir mövzu üzərində düşünmək və müzakirə etmək zəruri mənada fəlsəfi düşüncə demək deyil. Bu səbəbdən, din haqqında söylənməmiş bir çox hikmətli ifadələr din fəlsəfəsinə aid edilmir. Dini mövzuların hər biri fəlsəfi baxımdan araşdırma mövzusu olmaya bilər. Amma din fəlsəfəsinin varlığı üçün həm fəlsəfi, həm dini düşüncənin müəyyən bir müstəvidə olması zəruridir. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, qədim Yunanıstanda fəlsəfi düşüncə diqqətəlayiq bir şəkildə inkişaf etsə də, dinlə əlaqəli mövzu və müzakirələr formalaşmamışdır. Bu səbəbdən din fəlsəfəsi anlayışı o dövrdə olmamışdır. Qədim Yunanıstanda sisteməlik dinlərin mövcud olmaması bunun aydın göstəricisidir. Platonun bəzən "tanrı", bəzən isə "tanrılar" ifadəsini işlətməsi və ya Aristotelin "tanrı" ilə bircə maddənin də əzəli olmasını qeyd etməsi ciddi problemlər törətmirdi. Din- fəlsəfə münasibətləri Akvinalı Foma, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd kimi orta əsr xristian və müsəlman filosofların əsərlərində

daha sisteməlik şəkildə öz əksini tapmışdır. Qısaca olaraq qeyd edə bilərik ki, din adı altında olan hər bir mövzu və ya baxış, fəlsəfi cəhətdən müzakirə obyektinə və ya tədqiqat mövzusu olmaya bilər.

Din Fəlsəfəsinin jaranma səbəbləri

Din barədə fəlsəfi araşdırmaların uzun bir tarixə malik olması heç kəsə şübhə doğurmur. Zira fəlsəfə və din bəzər mədəniyyətinin ən qədim təzahürlərindəndir. Tarixin ilkin çağlarından bəşəriyyətin dini məsələlərə meyl və maraq göstərməsi filosofları müxtəlif dinlərin müddəaları, onların əsaslandığı arqumentlər, bu arqumentləri dəyərləndirmək meyarları və bütövlükdə dini ideyaların dünyaya ümumi bir baxış verib- verməməsi barədə araşdırmalar aparmağa yönəlmişdir. Bu məsələlərlə məşğul olan filosofların bir qismi dini baxışların ağılabatı və əsaslı olması fikrini irəli sürmüşlər. Başqa bir qismi müəyyən dini ideyaları rədd etmiş və ya onlara şübhə ilə yanaşmışlar. Bir sıra filosoflar isə tam bitərəf mövqedə dayanıb yalnız bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışmışlar ki, dini ideya və təsəvvürlərdə xüsusi növ idrak və bilik mövcuddur, yoxsa yox.

Bu qədim tarix din fəlsəfəsinin özünü aiddir, həmin terminin meydana gəlməsi və eyni adlı kitabların və məqalələrin yazılması isə XIX əsrə aiddir. yeni bir hadisədir. [7, s. 14-15]

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, maarifçilik dövrünə qədər filosoflar arasında belə bir mövqə hakim olmuşdur ki, fəlsəfə ilahiyyətin xidmətçisidir. Lakin həmin dövrdən başlayaraq, bu baxış aradan qalxmağa başlamış və əvəzində fəlsəfə təbii elmlərin xidmətçisinə çevrildi. Bu proses "din fəlsəfəsi"-nin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Lakin yenidən İlahiyyəyə meyl

edən fəlsəfə artıq İlahiyyatın xidmətçisi olan fəlsəfə deyil, daha çox suallar və şübhələr doğuran fəlsəfədir. Məhəmməd Qrey Legenhauzen bu barədə yazır:

“Maarifçilik dövründən başlayaraq, Avropada əksər filosoflar və ilahiyatçılar fəlsəfinin ilahiyata xidmət etməsi fikrinə qarşı çıxmışdır. Lakin nəticədə fəlsəfə azadlıq qazanmaq əvəzinə, öz övladlarının xidmətçisinə çevrilmişdir. Pozitivizmin çiçəkləndiyi dövrdə olan elandukı, fəlsəfə təbii elmlərin xidmətçisidir və onun vəzifəsi qalan (həll edilmiş) məsələləri həll etməkdən ibarətdir. Bunun ardınca fəlsəfə yeni bir paltarda- din fəlsəfəsində- meydana çıxır, və təkabürlə öz suallarını ilahiyatçının qarşısına qoyur. İlk nəzər saldıqda bunlar ilahiyatçıni qorxar boyu məşğul edən suallar kimi görünür. Lakin insan bu suallardan doğan yeni problemlərə təns olduqda, anlayır ki, din fəlsəfəsi görüldüyü qədər də günahsız deyildir. Fəlsəfə təbii elmlərə qulluq etdiyi uzun müddət ərzində dinin əleyhinə olan antropologiya, materializm, naturalizm və digər ideologiyalarla saysız kompromislərə getməyə məcbur olmuşdur və indi ilahiyatçılar qarşısında öz suallarını qorxar, həmin ideologiyaların dəlillərini də qol- tuğunda tutmuşdur... Din fəlsəfəsi heç bir vəch- lə ənənəvi anlamda götürülən rəsonal ilahiyatın başqa adı deyildir, çünki burada məzh teolo- ji məsələlərdə istifadə olunan rəsonal meyarlar dəyişikliyə uğramışdır. İlahiyatçı bu faktı nə- zərdən qaçırmaqalmıdır”. [5, s. 24]

Q.Legenhauzenin söylədikləri aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. Din fəlsəfəsinin ənənəvi və yeni mənalari bir- birindən fərqlənir. Bunlardan ilki dinin xidmətçisi və müdafiəçisi olmuşdur, ikincisi isə dino münasibətdə düşməni mövqədə dayanır.

2. Din fəlsəfəsi yeni anlamda Avropada məarifçilik dövründə (XVIII əsrdə) və sonrakı əsrlərdə meydana gəlmişdir.

3. İlahiyatçı din fəlsəfəsinə qidalandıran elmləri, yəni “yeni elmləri” və onlara məxsus fəlsəfələri mükməml şəkildə mənimlədiyi təq- dirdə yalnız dini və dini iddiaları təm müdafiə edə bilər.

Din fəlsəfəsinin tərifı

Din fəlsəfəsinin tərifinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Ümumilikdə onları üç qrupa bölmək mümkündür:

1) Bir çox mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, din fəlsəfəsi müəyyən bir tərifə sığmur və onun ümumi tərifini vermək qeyri- mümkün- dür. Alman keşişi və ilahiyatçısı Gotingen bu barədə yazır: “Din fəlsəfəsi termini, o qədər bu- lanıqdır ki, onun aydın bir tərifini vermək çətin- dir. Belə görürük ki, heç kəs din fəlsəfəsinə də- qiq və hətərəflı bir tərif verməyə qadir deyil. Fəlsəfənin özü aydın və konkret bir tərifə malik olmadığını baldır, din fəlsəfəsinə dair aydın tərif irəli sürülməzmi?”. Həqiqətən də, din fəlsə- fəsinə ümumi bir tərif vermək müəyyən çətin- liklərlə müşayiət olunur. Bunlardan birincisi “din fəlsəfəsi” birləşməsinə nəzərdə tutulan fəlsəfənin özüna dəqiq tərif verməyin çətinliyi- dir. İkinci çətinlik həmin birləşmədəki “din” anlayışına hansı konkret məzmun verilməsi ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, din fəlsəfəsinin predmetini müəyyənləməyin qeyri- mümkün olduğunu da düşünmək düzgün deyil- dir. Yəni, din fəlsəfəsindəki ümumi xüsusiyyət- lərdən çıxış edərək, ona konkret bir tərif ver- mək mümkündür.

2) Bir sıra mütəxəssislər din fəlsəfəsinin “dinin rəsonal müdafiəsi” kimi səciyələndirirlər. Con İlik bu məsələdə bəhs edərək, yazır: “Bir vaxtlar din fəlsəfəsi bütövlükdə din barədə fəlsəfi düşünmə, yəni dini görüşlərin fəlsəfi mü- dafiəsi sayılırdı; din fəlsəfəsi vəhyani ilahiyat- dan (Revealed Theology) fərqləndirilən təbii ilahiyatın (Natural Theology) rolunu və funk- siyasını yerinə yetirən bir predmet hesab olu- nurdu. O, son nəticədə əqli dəlillər vasitəsilə tənninin mövcudluğunu isbat edə və beləliklə, vəhy təərdərlərinin işini əsaslandırır”. Con İaspers də din fəlsəfəsi üçün buna uyğun vəzi- fi müəyyənəldirərək, qeyd edir: “Bütün digər hallarda olduğu kimi, din sahəsində də fəlsə- finin işi inancı əsaslandırmaqdan ibarətdir”. [9, s. 19] Din fəlsəfəsinin bu formada mənaləndiril- məsi hal- hazırda geniş yayılmışdır. Amma din fəlsəfəsinin bu formada təqdim etmək doğru deyil- dir. Con İikin sözlərindən də anlaşıldığı ki- mi, belə olan təqdirdə, din fəlsəfəsi teologiya elmi və rəsonal ilahiyatla eyniləşdirilir.

3) Günümüzdə din fəlsəfəsinin ən geniş yayılmış tərifı belədir: Din fəlsəfəsi- fəlsəfənin digər qolları (hüquq fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi və s.) kimi, dini iddia və baxışla- rın fəlsəfi cəhətdən araşdırılması deməkdir.

Aşağıda din fəlsəfəsinin bu tərifini əks etdirən bəzi fikirləri qeyd edirik:

a) Con Hik: “Din fəlsəfəsi termini elm fə- səfəsi, sənət fəlsəfəsi və s. kimi terminlərlə ana- loji şəkildə işlədilir. Yəni din haqqında fəlsəfi düşünmə monasındadır. Bu tərifə əsasən, din fə- səfəsi dini öyrənmək vəsitəsi deyil. Əslində ona, ümumiyyətlə, dini mövqədən yanaşmağa ehtiyac yoxdur. İnancınla, inanmayanlar eyni şəkildə din barədə fəlsəfi düşünmələri müzakirə edə bilərlər. Din fəlsəfəsi- dini əsas anlayış və institutlarını, dini təcrübənin başlıca təzahürlə- rini və ibadət mərasimlərini araşdırır. Nəccə ki, hüquq fəlsəfəsi- hüquqi anlayış və prinsipləri, sənət fəlsəfəsi- estetik kateqoriya və metodları fəlsəfi baxımdan öyrənir”. [1, s. 173-174]

b) Ronald Hepburn: “Din fəlsəfəsi dini an- layışların, baxışların və müddəaların fəlsəfi ba- xımdan araşdırılması və onların isbat olunub əsaslandırılması deməkdir”.

c) Prof. Hoblinq: “Din fəlsəfəsi rəsonal əsada müxtəlif dini baxışların tənqidi təhlilini verməyə çalışır. Din fəlsəfəsinin ən mühüm sa- həsi tənn haqqında fəlsəfi nəzəriyyə, yəni tənn haqqında rəsonal təlimdir”. Müxtəlif fəlsəfi sistemlər mövcud olduğu kimi, din fəlsəfəsində də çəşidli cərəyanlar mövcuddur.

Fəlsəfə və dinin funksional münasibətləri
Fəlsəfənin dino münasibətəki rolu və funksiyası barədə tarix boyu müxtəlif baxışlar mövcud olmuşdur. Onlardan ən əhəmiyyətli- ləri aşağıdakılardır:

1. Fəlsəfə dinin əleyhinədir və onu rədd edir. Ağılı dini baxışların yanlışlığına aşkara çı- xarır. Dinin psixoloji və ya sosial köklərini gös- tərək, dini görüşlərin metafizik, yaxud elmi baxımdan kənar olduğunu göstərir cəhd edir. Bu ideya Karl Marks və Ziqmund Freyd tərf- indən həyata keçirilmişdir.

2. Fəlsəfə dini inkar edə bilməz. Fəlsəfənin gücü yalnız dini baxışlarda istifadə olunan an- layışları təhlil edə bilər. Bu mövqə Karl Bartın əsərlərində öz əksini tapmışdır.

3. Fəlsəfə dini ideyaları əsaslandırma bil- mək, amma dino zəmin yaradan vəsitə kimi isti- fadə oluna bilər. Yəni ağılın məhdudluğu və ax- tarış zərurətini nəzərə alsaq, insanın həyatı suala- rına cavab vermək üçün başqa bir metod və sahə göstərə bilər. Bu fikir Paskal, Kyerkeqor və J.Bruner kimi filosoflar tərəfindən irəli sü- rülmüşdür. Bu baxışın başqa bir variantına

İ.Kantın əsərlərində rast gəlirik. O, etikamı fə- lsəfənin çıxış nöqtəsi kimi götürmüş və tənnin varlığı etikanın ilkin prinsipləri sırasına daxil- dir, nəticəsinə gəlmişdir.

4. Fəlsəfə apologetika (Apologetika hər hansı bir təlimi rəsonal dəlillərlə müdafiə et- məkədən ibarətdir.) yolu ilə dini inancı əsaslan- dıra bilər. Xristian, İslam və Yəhudi fəlsəfəsində bu mövqə geniş yayılmışdır. Anselm, Foma Akvinski, İbn Rüşd, İbn Sina və İbn Meymun dino belə fəlsəfi yanaşmanın parlaq nümayən- dərləridir.

5. Fəlsəfə inancın başqa formasıdır. Yəni fəlsəfə də dinin irəli sürdüyü ideyaları ifadə edir. Sadəcə fərq budur ki, fəlsəfə dəqiq rəsonal metodla, din isə metafizik və emosional formada idrakın mənbəyi kimi qəbul edir. Bu fikir Hegelin əsərlərində daha çox öz əksini tapmışdır.

Din fəlsəfəsinin epistemologiyannı fərqi

Epistemologiya fəlsəfəsinin ən əhəmiyyətli mövzularından biridir. Nümunə üçün qeyd et- mək yerinə düşər ki, ağılı və din münasibətinin keyfiyyəti tarix boyu insanlar üçün əsas suallardan biri olmuşdur. Digər tərəfdən inanmanın imanin rəsonal bir boyutdan yoxsuz olduğunu iddia edərək, bu mövzunu ateizmin təməli ola- raq dəyərləndirmişlər.

Rəsonallıq mənə etibarlı ağıla uyğunluq deməkdir. İlor hansı bir iddianın rəsonallığını araşdırmaq, onun ağıla uyğun olub-olmadığını göstərməkdir. O zaman belə bir sual meydana çıxır: Rəsonallığın meyarı nədir? Ağıla uyğun bir iddia ağıla uyğun olmayan bir iddiadan han- sı metod və düzurlarla ayrılır? Bu sualları cavablandırmaq vəzifəsi fəlsəfənin epistemologi- ya sahəsinə aiddir. Dəqiq məsələyə nəzər sal- dıqda, epistemologiya din fəlsəfəsindən öncə bəzi sualların cavablarını dəqiqləşdirir. Bu sa- bəbdən epistemologiya din fəlsəfəsinin rəsonal düzurlarını müzakirə edə bilər.

Mövzuya diqqətlə baxdıqda, qeyd edilən sualların vahid fəlsəfi cavablarını din fəlsə- fəsində axtarmamalıyıq. Bu suallar epistemologi- yada araşdırılır. Burada bu sualın cavabında qi- saca rəsonallığın əsas iki meyarını qeyd edirik. Bu iki meyar uyğunluq üçün yetərli şərtlər ol- masa da zəruri şərtlərdir. Bu ikisindən birinin olmadığı təqdirdə rəsonallıqdan səhbət belə oluna bilməz.

1- İlk meyar: Müəyyən bir mövzu ilə əlaqədar düşüncələrimiz, inanclarımız arasında açıq və ya gizli tutarlılıq olmamalıdır.

2- İkinci meyar: Bir iddianın, düşüncənin rəşional olması üçün "yətərli arqumentlərin olması" zəruridir. Bu səbəbdən hər hansı bir iddia, inanc dəstəkləyən kifayət qədər arqument yoxdursa, onu iddia etmək və inanmaq rəşional deyildir. Bu səbəbdən yəqinli təsdiq edilən elm dəyışilməzdir. [3, s. 52]

Din fəlsəfəsi, dini fəlsəfə və dinin fəlsəfəsi

Bir çox hallarda üç kateqoriyanı: "din fəlsəfəsi", "dini fəlsəfə" və "dinin fəlsəfəsi" anlayışlarını səhvən eyniləşdirirlər. [4, s. 476] "Din fəlsəfəsi" termininə öncə ətraflı aydınlıq gətirildi. "Dini fəlsəfə" isə dinin daxilində meydana gəlmiş fəlsəfəyə deyilir. Lakin "dinin fəlsəfəsi" dini ehkamların səbəblərinə deyilir. [2, s. 254]

"Din fəlsəfəsi" fəlsəfənin dinə münasibətini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Yəni burada qarşıya çıxan əsas sual budur: Fəlsəfə dini təsdiq edir, ya onun əleyhinədir? Əlbəttə, müxtəlif fəlsəfi sistemlər baxımından bu sualın cavabı da fərqlidir.

"Din fəlsəfəsi" dini ideyalar, inanclar və dəlillər araşdırmaqla məşğul olur. Yəni bu sahə fəlsəfinin "din haqqında" təməl arqumentlərini tədqiq etmək şəklində başa düşülməlidir. Din fəlsəfəsi dinin nəzəri cəhətdən fəlsəfi əsaslarla təhlil və tənqidəndən ibarətdir. Dinlə fəlsəfənin münasibətindən ərsəyə gələn "din fəlsəfəsi" müxtəlif aspektlərdə formalaşır. Burada din fəlsəfəsinin vəzifələri aşağıdakılardır:

"Din fəlsəfəsi" fəlsəfinin qollarından biridir. "Din fəlsəfəsi" fəlsəfinin digər qolları (hüquq fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi və s.) kimi, dini baxışların fəlsəfi cəhətdən araşdırılması deməkdir. "Din fəlsəfəsi" dini öyrənmək vəsitiyə deyil. Əslində ona, dini mövqədən yanaşmağa da ehtiyac yoxdur. Ateistlər və dindarlar eyni şəkildə "din fəlsəfəsi" ilə məşğul ola bilərlər. "Din fəlsəfəsi" dinin əsas mahiyyət və anlayışlarını, dini təcrübənin başlıca təzahürlərini və ibadət mərasimlərini araşdırır.

"Dini fəlsəfə" nədir? "Dini fəlsəfə" dedikdə varlıq və insanın mahiyyəti haqqında müddəaların dində qeyd edilən formasını əsas götürülür, meydana çıxır. Yəni həmin təlimlər topluluğunda əhəmiyyət dəşiyən mövzuları düşüncə sistemi əsasında təhlil edir. Hərçənd bəzi məsələlərdə dini mövzularla fəlsəfi anlayışlar arasında paradoks yaranır. Belə hallarda dini

fəlsəfə ilə məşğul olan müfəkkir onları təhlil edir və həmin ziddiyyətlərin həlli üçün yollar axtarır.

"Din fəlsəfəsi" din daxilində olan ehkam və şəriət hökmlərinin səbəblərini açıqlayır. Din alimləri bu sahədə kitablar yazmış və bir sıra dini ayin və əməllərin fəlsəfələrini və səbəblərini açıqlamışlar.

Din fəlsəfəsi, kəlam və din elmləri

Mövzu etibarlı din fəlsəfəsinə ən yaxın olan sahə kəlamdır. Amma din fəlsəfəsi onunla da eynilik təşkil etmir. İslam mədəniyyətində kəlam elmi aqli və naqli arqumentlərlə təməl dini mövzuları tərif, təhlil, tənqid edən, sistemləşdirən və müdafiə edən disiplin şəklindədir. Digər dinlərdə də ilahiyat bu formadadır.

Din fəlsəfəsi sistemətik kəlamla əlaqəli inkişaf edir. Hətta birincinin ikincini böyük ölçüdə ehtiva etdiyini də iddia edə bilərik. Bu yaxınlığın səbəbi "din fəlsəfəsi"ni klassik mənada "fəlsəfi kəlam" olaraq bəzələrinin andlandırmasından qaynaqlanmışdır.

Din fəlsəfəsi araşdırmaçısının mütkəllimlə (Kəlam elmi ilə mütkəllimlə) "Mütəkkəllim" deyilir.) fərqi budur ki, mütkəllim açıq və ya gizli bir şəkildə təsdiq ilə yola çıxır. Bu mənada mütkəllim ilə kəlam tarixçisini də qarışdırmaq lazımdır. Mütkəllim kəlam mövzusunun həyatı bir məsələ hesab edir. O söylədikləri və yazdıqları ilə din mövzusunda olan şəkk-şübhələri aradan qaldırmaq və ağıla əsaslanan bir tərzdə cavab vermək istəyir. Bu səbəbdən dinin əsas inancları hər çür şübhənin fəvqündədir. Mütkəllim məsələnin başından belə inanır, belə düşünür və bunu isbat etməyə çalışır. Qısaca kəlamda dini əsaslar aksioma olaraq doğulur, ən kiçik suala belə yer yoxdur. Din fəlsəfəsi tədqiqatçısı isə dəlil və arqument-şübhə heç bir nəsnəni qəbul saymaz. Ən azından özündə işlədiyi tədqiqatın inandığı olduğunu orataya qoymaz. Din fəlsəfəsinə edilən tənqid və etirazların əksəriyyəti filosofların şəxsi azadlıq həvasından irəli gələn məsələlərdir. Belə ifadə etmək doğru olarsa, fəlsəfdə filosof dinlə uzaqdan və ya yaxından; bir haldaki, kəlamda mütkəllim mövzuya bağlı olaraq və ekzistensial bir formada inanaraq, məşğul olur.

Burada əsas suallardan biri budur ki, "din fəlsəfəsi" fəlsəfinin qoludur yoxsa ilahiyatın? Aydındır ki, "din fəlsəfəsi" fəlsəfinin bir sahəsidir ilahiyatın yox. Bunun əsas arqumenti budur ki, din fəlsəfəsinin metodologiyası fəlsəfi

metodologiyadır. Din fəlsəfəsi dini mövzulara obyektiv yanaşır. Din fəlsəfəsi baxımından dini mövzular isbat və inkara bərabərdirlər. Kəlam elmi İslam inanclarının dini mənlərdən çıxarış, izahı, tənzimlənməsi və əsaslandırılması ilə məşğuldur. Mütkəllimin dörd əsas vəzifəsi bunlardır: a) Orijinal dini qaynaqlardan (kitab və sünnə) İslam etiqadlarının çıxarış; b) Dinləyicilərin anlayacağı anlayış və terminlər fonunda həmin biliyin izah və təfsiri; c) Dini maarifi sistemləşdirmək, belə ki, bütün inanclar ziddiyyətə və bir-birilə əlaqəli şəkildə olsunlar; d) köhnə edilən etiqadların rəşional isbatı və müdafiəsi. Ümumi mənada haqiqəti tədqiq edən və ya ontologiya elmi olan fəlsəfə, rəşional-deduktiv metodla haqiqəti axtarışında olsa da, onun müdafiəsinə öz öhdəsinə almır. Din fəlsəfəsi dinlərin ümumi ilkin fəziyyətlərini, müştərək mövzularını qiymətləndirməklə məşğuldur və burada teist və ateist eyni dərəcədə çıxış edir. Kəlam elmi yeni mövzuların ortaya çıxmasını və köhnə suallara yeni cavablar, fərqli konsepsiyalardan istifadə və dinin bəşəri və maddi yönələri nə diqqət artımı nəticəsində dəyişikliyə uğrayır, bu üzəndə ona "yeni kəlam" demək olar. Lakin bu yeni ad, kəlam elminin mahiyyətə dəyişdiyini ortaya qoymur. Din fəlsəfəsi və kəlam iki elm kimi bir-birilə ilq qarşılıqlı münasibətdədir. Bir-birinin sual-cavablarını nəzərə alır, onlardan istifadə edirlər. Amma eyni deyillər. Kəlam çox metodlu elmdir, bəşəri məşhur olan bütün elmi metodlarından istifadə edir. Din fəlsəfəsi isə rəşional zəkaya əsaslanan və yalnız haqiqətin kəşfi üçün araşdırılmalı olan fəlsəfi sahədir. Burada belə bir sual meydana çıxır ki, sxolastik fəlsəfi din fəlsəfəsidirmi? Nümunə üçün İslam fəlsəfəsi din fəlsəfəsi ilə eynidirmi? Cavab: xeyir. Sxolastik fəlsəfə dini fəlsəfə hesab edilir. Din fəlsəfəsi ilə dini fəlsəfənin fərqlərini yuxarıda qeyd etmişik.

Din fəlsəfəsinin problemləri (mövzuları)

Din fəlsəfinin problemləri dedikdə əsasən müxtəlif filosofların dinə baxışları nəzərdə tutulur. Din fəlsəfəsinin tarixindən aydın olduğu kimi, burada da vahid tərif mövcud deyil. Bu səbəbdən din fəlsəfəsinin mövzularını da müxtəlif fəlsəfi sistemlərin yanaşmalarına bağlı olaraq dəşiyir. Fəlsəfdə olduğu kimi, din fəlsəfəsinə də rəşionalistlər, empiristlər, rəşialistlər və idealistlər vardır. [6, s. 12-13] Din fəlsəfəsi ümumilikdə aşağıdakı əsas problemlərlə üzleşir:

1- Ontoloji və kosmoloji problemlər. Tanrının varlığı və mövzuya aid isbat və inkar arqumentləri. Kainatın yaradılışı. İnsanın ələmədi yeri. Vəhyin mümkünlüyü. Ölüməndən sonrakı həyat və ruhun ölümsüzlüyü.

2- Epistemoloji problemlər. Aləmlə əlaqədar məlumatlarımızdan Tanrının varlığına yola çıxmağın epistemoloji dəyəri. Məlumat mənbəyi olaraq vəhy və dini təcrübə. İnanmaq, bilmək, şübhə etmək, zənn etmək, yəqin və oxşar anlayışların tərfi, təhlili və tənqidi. Təməl dinin inancların doğru və ya yanlış olması.

3- Dini inancların dil və məntiq cəhətdən tənqid və təhlili. Din dili məntiqsizdirmi?

4- Dinin əxlaq və incəsənətə münasibətləri. Bütün bəşər təcrübələrinin qovuşması və yeni dini fikir sisteminin qurulması.

5- Dini simvolların mənə və əhəmiyyəti.

Fəlsəfinin bu qolu haqqında ümumi bir mənzərə yaratmaq üçün mövzuları sırf bəndlər formasında topladıq. Əslində hər bir mövzu bir çox baxımdan digər bəndlərlə çox yaxından əlaqəlidir. Nümunə üçün Vəhy mövzusunun qeyd edə bilərik. Vəhyin bir tərəfi metafizik və ontoloji digər tərəfdən epistemoloji bir mövzudur. Allahın varlığının arqumentləridə həmçinin.

Burada bir məsələyə diqqət çəkmək yerinə düşər. Bir filosofun din fəlsəfəsi ilə məşğul olması üçün qeyd edilən problemlərin bütünü ilə məşğul olması zəruri deyil. Dekart, Leybnits və Spinoza kimi rəşionalist filosoflar ümumən dinin rəşional baxışlarını, xüsusən Tanrının varlığını rəşional arqumentlərlə isbat etmək istəmişlər.

Digər tərəfdən empirist filosoflar din fəlsəfəsinə dini təcrübə mövzularına daha çox əhəmiyyət verməkdədirlər. Onlar din dilini məntiq və linqvistik yəndən təhlil və tənqid etməkdədirlər. Digər filosoflar isə ekzistensialist və fenomenoloji təhlillər mərkəzli tədqiqatlar aparırlar.

Fəlsəfə sahəsində olan bu çalışmalar dinə daha fərqli bir tərəfdən baxan teoloji də öz əksini tapanmışdır. Nəticədə bir sıra yeni mövzular ortaya çıxarmışdır. Bəzi müfəkkirlər onu yeni kəlam və ya müasir kəlam adlandırmışlar. Günümüzə klassik mənada rəşionalist və empirist cərəyanlarının teologiyaya baxışı fərqlidir. Bunlara bir də ateizm görüşlərini və qərbdəki individual tanrı anlayışlarını əlavə etsək, din sahəsində necə bir canlanmanın və o qədər də qarışığığın olduğunu müşahidə edə bilərik. İnformasiyaların partlayışı və millətlərarası fikir alış-verişində olan sürəti diqqətə aldığımız təq-

dirdə, hər fəlsəfi məktəbin ciddi şəkildə din üzərində düşünən insanlara nə qədər ehtiyac duyacağı özü-özlüyündə ortaya çıxar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Manafov, Rafiz. Con Hikin Din Fəlsəfəsinin əsas prinsipləri // Bakı İslam Universiteti Zaqatala Şöbəsinin Elmi Məcmuəsi, 2007. № 2, s. 173-185.

2. Məlikov, Ələddin. İbn Rüşdün Din Fəlsəfəsi // Din araşdırmaları jurnalı, 2018. № 1, s. 249-264.

3. Məlikov, Ələddin. Sədrəddin Şirazi fəlsəfəsində ağıl və iman münasibətlərinin təhlili // Metafizika Jurnalı, 2019. Vol. 2, № 5, s. 249-264.

4. Rüstəmov, Yusif. Fəlsəfənin əsasları, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2004, 498 s.

5. Yaqub, Mail. Din Fəlsəfəsi, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 247 s.

6. Mehmet S.Aydın, Din Fəlsəfəsi, İzmir: İlahiyyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002, 362 s.

7. Reçber, Mehmet Sait. Din Fəlsəfəsi, Ankara: Grafiker yayınları, 2016, 432 s.

8. Hegel, G.W.F. Lectures on the Philosophy of Religion, İng. Tərcümə: Speirs, E.B. Sanderson, J.B. New York: Humanities Press, 1974, 347 p.

9. Legenhausen, Muhammad Gary. The relationship between Philosophy and Theology in the Postmodern age // Al-Towhid Journal, Vol: 14, №1 // URL: http://www.alseraj.net/maktaba/kotob/english/Hadeeths/Words/al-tawhid/legenhausen/philo_theo.htm

Summary

Aladdin Malikov

History and definition of the philosophy of Religion and its difference from other notions

The term of "philosophy of Religion" was introduced into philosophic literature in the recent centuries. The notion of "philosophy of Religion" means the philosophical sphere based on unity of "religion" and "philosophy". Its development as an independent field of science goes back to the first half of the 19th c.

The present article is devoted to such problems as definitions of the Philosophy of Religion, its distinction from the Religion philosophy and philosophical essentials of Religion, and whether the philosophy of Religion is a field of philosophy or it relates to scholasticism, as well as are there any common or specific features of it in comparison with the scholastic philosophy as an Islamic philosophy and with such other theories as Theology and Epistemology.

Keywords: *philosophy of Religion, the Religion philosophy, philosophical essentials of Religion, Epistemology, Theology, Dictum, the Islamic philosophy*

Резюме

Аладдин Меликов

История и определение философии религии и ее различие с другими понятиями

Термин «философия религии» был введен в философскую литературу в последние века. Философия религии – это философское поле, основанное на единстве «религии» и «философии». Ее развитие как самостоятельной науки восходит к первой половине 19 века.

В данной статье объясняются определения философии религии, ее отличие от религиозной философии и философских основ религии, является ли философия религии областью философии или схоластики, имеются ли черты сходства или отличия ее от схоластической философии как исламской философии, а также других теорий, как теология и эпистемология.

Ключевые слова: *философия религии, религиозная философия, философские основы религии, Эпистемология, Теология, изречение, исламская философия.*